

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

„Az otthonkeresések kora” – bibliográfiai adatokkal

Mák Ferenc: *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája. Mely titulus alatt azt kell érteni, hogy minden, a vidékre vonatkozó értekezés, észre vétel, tárfolat és igazítás közre bocsátatik.* Forum Könyvkiadó – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Újvidék–Zenta, 2008. 723 p.

Arról, hogy Mák Ferenc a helytörténetírást tekinti a számára legfontosabb tudományterületnek, már legalább tíz éve fogalma lehet azoknak is, akik e tárgykörben közreadott első dolgozatait nem olvasták. Mák két részletes összefoglaló tanulmányt tett közzé akkoriban a nyolcvanas évek közepétől – eredetileg kényszerből – helytörténeti kutatásokba kezdő Koncsol Lászlónak a közép-európai politikai fordulatok után útjára indított *Csallóközi Kiskönyvtár* című sorozatáról. Mindkettő 1998-ban jelent meg; a terjedelmesebbik a pozsonyi Kalligram folyóiratban (melynek kiadója máig gondolja Koncsol sorozatát) – főcíme: „*Ki hazája művelődését előmozdítja*” –, a másik a budapesti Honismeretben, és a főcíméből – *A kishaza oltalma* – logikusan lehet következtetni Máknak az egész szakterülethez való viszonyára, arra, hogy mekkora jelentőséget tulajdonít neki. Az első tanulmányban utalt arra, hogy az 1990-es évek kezdetétől a magyar kisebbségek körében egyre határozottabb a múlt megismerésének, „a történelmi örökség újbóli számbavételének és visszaperlésének” szándéka; azt, hogy ez valóban korigény, azzal támasztotta alá, hogy „szinte egy időben szökkent szárba a régió-, illetve a helytörténetírás a Felvidéken és a Délvidéken, Erdélyben és a Muravidéken, Kárpátalján és a Drávaszögben”. S mindegyik közösségnek „szinte hamvaiból kell újjáéleszteni a történettudományt és a történetírást, meg kell teremtenie a tudomány intézményes hátterét, [...] levéltárakat és könyvtárakat kell részben felkutatnia, részben újratemtenie, szétszórt és töredezett részeiből újra egésszé formálnia”. Azt, hogy e feladat talán éppen Mák Ferenc szülőföldjén a legégetőbb, nyilván nem szükséges bizonygatni azok előtt, akik emlékeznek a széthulló Jugoszláviában elkövetett népirtásokra, akik legalább képen, filmen látták a szétlőtt templomokat vagy az akkoriban több irányba

– így Magyarországra is – menekültek népvándorlásnyi áradatát.

Persze mivelénk egyre többen egyre kevesebb dologra emlékeznek a múltból; Mák munkájának is részben ez a felismerés áll a háttérben. Húsz éve kezdte gyűjteni a délvidéki magyarok településterületére vonatkozó történeti és honismereti források adatait. Szemléletében két szempont került egymás mellé: a kisebbségi közösség öntudatosításáé az egyik. Annak a célnak az elősegítése, hogy a saját történelmük megismerését céltalan foglalkozásnak vélő, még ott lakó magyarok, illetve általában a magyarok, akikben igen erős a hajlam, hogy lemondjanak az utódállamokhoz került területek művelődéstörténetének megismeréséről – egykori településterületeink közül a Délvidék éppen az általunk legkevésbé ismertek közé tartozik –, szellemi értelemben ismét birtokukba vegyék a tájat. A másik szempont a múltra vonatkozó ismeretek *tudományos* rendezéséé. A kettő sok esetben kizárja egymást, s nemegyszer győz a közvetlen napi érdek a tudomány fölött. Mák – noha a kötethez írt előszavából, s más dolgozataiból is arra következtethetünk, hogy személy szerint az első közelítési módot is jogosnak tartja – képletesen és fizikai mivoltában egyaránt súlyos munkájában mindvégig a másodikat követi fő irányelvül. Az elő- és utószón kívül – melyben a személyes indíttatás indoklásán kívül a délvidéki helytörténetírás majdnem két évszázadának (a XVIII. század második harmadában mutatva föl első eredményeit, ragyogó, sok esetben a később nyitó délszláv tudományos életeket is inspiráló teljesítményei fűződnek a XIX. századhoz, az 1918–1919-es megszállás viszont részben megszüntette, illetve igen szűk határok közé szorította) alfejezetekre osztott, vázlatos története is benne foglaltatik –, a főleg korabeli nyomtatványokból vett illusztrációkon, a vizsgált terület településeiről, földrajzi helyeiről, az ott élők életformáiról, történelmi, közéleti személyiségekről, politikusokról, tudósokról rendszerint a XIX. században készült fekete-fehér vagy színes metszetekről, rajzokról, könyvcímlapokról készült, s a kiadvány esztétikai értékét növelő reprodukciókon kívül nincs is más a könyvében, mint adat és idézet.

A bevezetőből vett passzus viszont az első szempontnak a szerző számára való fontosságát is érthetővé teszi: „A délvidéki magyar ember mondhatja, hogy bántották, hogy az olykor ma is rátörő rémülete során még mindig a sarkában ég a menekülés fájdalma – senki sem hisz neki. Beszéljen apáink szótlanúságáról és a hallgatag nagyszülők riadt tekintetéről – kételkedve néznek az arcába. De járná csak végig a messziről idetévedt idegen a gazzal felvert vasútjainkat, keresné csak a déli tájakra jellemző, bőven termő kerteket, kutatná csak a nyárilatú réteket és kaszálókat, próbálná meglesni a júniusi kérészrajzást – halott tájat fog találni mindenütt, gazdátlan vidéket, ahol tényleg kutyatej virít az elhagyott gyárudvaron”. Analógiás alapon valószínűsíthető, hogy az effajta képeket az olvasók egy része az újrealizmussal vagy az egzisztencializmussal hozza összefüggésbe, ha német vagy francia szerzők műveiben találkozik vele; ha pedig magyarokéban, akkor legyint rá. A recenzens sem híve annak, hogy csak a folytonos vereséget, a terbelyesedő hiányt tegyük szóvá – már csak azért sem, mert ezzel közvetetten magunk is a belenyugvást népszerűsítjük. De mindent, ami volt, s ami van, regisztrálnunk kell. Nem csupán a bevezetőben vázolt mai helyzetről hiányosak az ismereteink, hanem a török idők utáni újratelepítés koráról is, nem beszélve a középkor emlékeiről – holott egykor szinte mindenről született máig föllapozható forrásszöveg. Mák Ferenc, aki ismeri a bibliográfiájába fölvetett irodalom teljességét, nemcsak magukat az adatokat (pontosabban: szerepeltet néhány olyan kiadványt is, amelyhez nem fért hozzá, de hivatkozásokból ismeri őket), mára talán a legjobb ismerője lett a hajdanvolt egésznek. Azt az időszakot, amelyben művén dolgozott, az előszóban így nevezi: „az otthonkeresések kora”. Könyve tételeit böngészve (is) Wilhelm Windelband strasbourgi rektori beszédének passzusa jut eszembe: „A tudománynak [...] úgy kell eljárnia, ahogy Goethe tett késői öregkorában: gyűjteni, fölhalmozni mindent, aminek csak birtokába juthat, örülve a gondolatnak, hogy semmit sem mulaszt el abból, amit valamikor fölhasználhatna, s a bizalomnak, hogy a következő nemzedékek munkája, amennyiben a hagyomány külső véletlenei nem befolyásolják, egy nagy rosta módjára a használhatót megőrzi s a hasznavehetetlent elejti.” Ez a most tárgyalt, részben csak *látszólag* válogatott bibliográfiára is érvényes.

Mák Ferenc nevét főképp a volt Jugoszlávia magyarságának irodalmi, eszmetörténeti vonatkozásairól (például egy a horvátországi magyarokról szóló összefoglaló tanulmányából), valamint ugyanennek a területnek a helytörténeti kérdéseiről írt tanulmányai révén ismerhetjük – az utóbbi tárgykörben született néhány dolgozatának adatait bibliográfiájába is fölvet-

te. Az *Új magyar irodalmi lexikon* még kritikusként tartja számon, s művei közül csak az egyik esszékötetét adja meg. A vonatkozó lexikon-szócikk szerint 1956-ban született Óbecsén, az újvidéki egyetemre járt, magyar szakra, 1970 és 1980 között tanár volt szülővárosában, majd újságíró az újvidéki Magyar Szónál, végül a szabadkai városi könyvtár munkatársa. 1989-től él Magyarországon, előbb Kecskeméten, ahol munkatársa volt a Forrásnak, majd a fővárosban, ahol a Határon Túli Magyarok Hivatalában dolgozott. A lexikon itt még jelen időben fogalmaz, mi már tudjuk, hogy a hivatal – nem mintha munkáját szakszerűtlenül végezte volna, éves összefoglaló jelentései ismeretei pontosságáról tanúskodnak – a most regnáló kormányok idején megszabadult tőle. Ennek, bármily furcsán hangzik is, *volt* tudományos hozadéka: továbbfolytathatta a cédulázást, végül befejezhetette rég tervezett munkáját. Az utóbbi hónapokban, Vajda Gábor alapító szerkesztő halála után fő- és felelős szerkesztője lett a „délvidéki magyarság közéleti folyóiratá”-nak, az Aracsnak, mely arról a nevezetes pusztatemplomromról kapta a nevét, amely körül minden elpusztult, minden élet megszűnt a török időkben, amely a délvidéki magyar életet sokak szemében szimbolizálja, s amelynek irodalmát Mák szintén szerepelteti munkájában.

A most végre kiadott könyv látszatra 7051 tételt tartalmaz (nem pusztán a helytörténetírásból; a könyvben talán mindem történeti diszciplína képviselve van). Valójában többet, egyrészt mert a szerző, amint azt munkája „szépséghibájaként” maga említi, egy helyütt elvettette a számozást, ugyanakkor a nyomdai munkálatok elhúzódnása okán azonos szám alatt, a, b, c betűkkel kiegészítve jelölésüket, egyre több újabb dokumentumot is fölvetett a bibliográfiába, másrészt azért, mert az első, Források című részbe – alegységei: Bibliográfiák; Repertóriumok; Helységnevek forrása; helynévtárak; Forrásmunkák – besorolt általános (többségükben nem célzottan a vizsgált régióról szóló) kiadványokat, a forrásmunkák közé soroltak kivételével, nem is számozta. Ebben az egységben szerepelnek az általános történeti, művelődéstörténeti források is – Petrik Géza, Szinnyei munkái, a „Hóman–Szekfű”, Csánki Dezső alapműve és még tucatnyi más.

A második, Társadalomtörténet című főrész a következő egységekre tagolódik: Vármegyék és a Magyar Korona csatolt déli területei; Tájéttörténet; Néprajz; Történelem; Társnépek és társnemzetek a Délvidéken; Egyháztörténet. Ezek közül az elsőben a történelem folyamán végig fennálltakon kívül az elpusztult, illetve a nehezen azonosítható határok között fennállt déli vármegyék és egyéb közigazgatási egységek – Keve, Valkó vármegyék, Macsói Bánság – iro-

dalma is ott van, továbbá azoké, amelyeknek csak kis töredékei kerültek az első világháború után létrehozott Jugoszláviához, illetve amelyek nem tartoztak a Magyar Királysághoz, csak a Magyar Birodalomhoz. Külön címszóként szerepel például Fiume és Szlavónia/Horvát-Szlovénország. A Tájérténet című részben olyan, jellegre, kiterjedésre eltérő területek kapnak külön címet, mint például Ada-Kaleh, az Adria, Alduna, Alföld, Deliblati-homokpuszta, a Duna és Tisza vagy például a török idők utáni újratelepítést követően a terület arculatát, kereskedelmét, s nyilván mezőgazdasági teljesítőképességét is megváltoztató Ferenc-csatorna, tehát azok az egységek, amelyeket a felsorakoztatott tételek szerint valamiképpen a szakirodalom is elkülönít. A vasút címszó nyilván a vasútépítés helytörténet-alakító, a városok fontossági sorrendjének megváltoztatásával új központokat kialakító s a terület etnikai arculatát is megváltoztató szerepe miatt került a könyv e részébe, de van itt Délvidék címszó is, amely elméletileg a déli magyar településterület nagy részét felöleli. Azt, hogy az átfedéseket sikerült-e kiszűrni, pusztán a bibliográfiában szereplő címek alapján aligha tudja eldönteni az olvasó. A recenzens azonban ennek garanciáját látja abban is, hogy a munka szakmai tanácsadójaként Pastyik László neve van föltüntetve a könyvben, s abban is, hogy a több tárgykör szempontjából is érdemes munkákra keresztutalások hívják föl a figyelmet. Tény, hogy az említett Délvidék címszó alatt egész könyvtárnyi, a kisebbségi tudományossághoz tartozó cím szerepel: úgy látom, zömében itt van – a történeti rész Vajdaság, a vajdasági (jugoszláviai magyarság) név alá soroltak mellett – a kisebbségi közösség történetével, talán többségében a két világháború közötti korszakával foglalkozó általános szakirodalom. (Nincs tér itt annak taglalására, hogy a Délvidék és a Vajdaság nevek használatából milyen terminológiai problémák adódnak – e kérdésekre magyarázatot kapunk részben az előszóból, részben az utóbbi fejezet elé kiemelt citátumokból.)

A tájtörténet néprajzi alfejezete nincs tárgykörök között fölosztva, az ide besorolt anyag az erdélyi és a felvidéki szakirodalomhoz viszonyítva tételszám szerint szegényesnek tűnik föl. A Történelem főcímű egység látszólag önkényes, ám valójában meghatározó témakörök alapján tagolódik – itt is csak példákat említve: Bukovinai székelyek, Emlékírók, 1848–1849, Hátőrvidék, Magyar Párt, Megtorlás/razzia. A társnépek közül az összefoglaló munkák után alegységek jutnak a bunyevácoknak/sokácoknak, a horvátoknak, a németeknek (sváboknak), a ruszinoknak, a szlovákoknak, s a leggazdagabb természetesen a szerbeknek; az egyes települések kapcsán az adatokban vagy az eléjük kiemelt idézetekben gyakran találunk

örményekre, zsidókra, cigányokra vonatkozó utalásokat. Az egyháztörténeti rész a néprajzhoz hasonlóan szintén osztatlan, egymás után következnek az egyes egyházakra, illetve felekezetekre vonatkozó munkák.

A bibliográfiának majdnem a felét teszi ki a települések, pontosabban a helynevek szerint csoportosított anyag: „Az eddig elvégzett munkám nyomán világosan kirajzolódott a számomra, hogy a település az a történelmi reália, létező, értékelhető és leírható képződmény, amely az idők során maga köré szervezte az életet, ezért a legfőbb rendszerteremtő és rendszerszervező erővel bír.” E felosztásban a városok, falvak mellett puszták, tanyák, tó, hegy, egykor történelmi szerepet betöltött épületek – várak, monostorok – maradványai, kegyhelyek is szerepelnek. Az e címszavak alatt sorakozó szövegek, éppúgy, mint a második rész nagyobb egységei, néhány kivétellel két részből épülnek föl: magukból a bibliográfiai tételekből, s előttük a szakirodalomból választott, a helység egykori pontos statisztikai adatait rögzítő vagy története néhány fontos vonását, esetleg egy-egy sorsdöntő eseményét elbeszélő, a helyi lakosság eredetét vagy valamely jellegzetességét leíró citátumból. Szerzőik „skalája” a statisztikus Fényes Elektől a klasszikus útleírások szerzőin – gróf Hofmannsegg, gróf Teleki Domokos – a korábban ismeretlen nevű valamórástevőig terjed. A közelmúlt „tájkutatói” közül Kalapis Zoltántól származnak a talán leginformatívabb szövegrészek, a legérzékletesebbeket a délvidéki szépróza és esszéirodalom klasszikusától, Herceg Jánostól választotta a bibliográfia összeállítója. Ezekből a szemelvényekből a táj(ak), illetve magyar közösségeik történetének ha nem is teljes, kronologikus képe, de ezer színből összeálló mozaikja épül ki. Van idézet a reneszánsz főpapok koráról, a török időkről, az újratelepítésről, a szabadságharcról, a világháborúról, s az 1944-es, a „felszabadítók” által elkövetett tömegmészárlásokról is. A bibliográfiai tételek között pedig szép számmal akadunk olyanokra, amelyek az utolsó, másfél évtizeddel korábbi polgárháború helyi hatásaira utalnak.

A vizsgált források körét Mák Ferenc – nyilván a teljesség igénye nélkül – kiterjesztette a német és szláv, főként persze délszláv anyagra is – szemléletes példa erre, hogy a települések sorában például Apatinnál tucatnyi német monográfia mellett egyetlen magyar szerepel; nyilván nem íródott több. Mák sok, az egykori történelmi Magyarországhoz tartozó regionális központokra vonatkozó forrás adatait is közli; ilyen központok például Fiume és Temesvár; Szeged vagy Baja viszont a régióban játszott meghatározó szerepéből eredően kapott helyet a kötetben. E városok teljes bibliográfiája természetesen vaskos köteteket

tenne ki, ide nyilván az összefoglaló, a fontos helyi jellegzetességeket tárgyaló, illetve a régióra való hatásokat rögzítő könyvek és cikkek kerültek be. Visszállítva így az eredeti kapcsolatokat, amelyeket a hátrók valóban mesterségesen vágtak szét. Szintén korlátozott a magyar nyelvterülethez sohasem tartozó települések forrásainak föltüntetése – erre Zágráb a legjobb példa; a város neve alatt mintegy alcímként föl van tüntetve: Zágrábi magyarok. Hadd hívjam föl a figyelmet egy olyan jelenségre is, amelyet az olvasó – például a recenzens, első közelítésben – hiányságnak fog(ott) föl: az Újvidékre és a Szabadkára vonatkozó tételek aránytalanoknak tűnnek – Szabadka javára. Ez az aránytalanság azonban a valós állapotokat tükrözi: Szabadka (hely)története összehasonlíthatatlanul földolgozottabb, mint Újvidéké, ráadásul az előbbinek már korábban is volt bibliográfiája, amely lényegesen megkönnyítette a kutató munkáját.

Mák Ferenc válogatott bibliográfiának nevezi könyvét. A területhez részlegesen vagy áttételesen kötődő címszavaknál valóban tudatos szelekcióra következtethetünk, a „törzsterület” vonatkozásában viszont Mák teljes gyűjtését közreadta. Fölvette munkájába mindegyik, 1816–1817 és 2006 között megjelent, a témájába vágó s általa azonosított könyv adatait, munkája végén pedig megtaláljuk a módszeresen földolgozott harminc periodika listáját. Persze más sajtótermékek közleményeit is földolgozta, figyelmeztet viszont munkája hiányosságaira. Nem szerepelnek nála a közgyűjteményekben egyelőre hiába keresett iskolai évkönyvek és kalendáriumok, és értelemszerűen nem dolgozhatta föl a XX. századi magyar napilapokat. Ez nem is egy embernek való feladat. Ha jó értem, erre utaló megjegyzését, a XIX. század hetvenes és nyolcvanas éveitől megjelenő délvidéki heti és napilapok a tárgykörhöz tarozó közleményeinek összegyűjtését tekinti a következő feladatnak. Nem tesz határozott ígéretet arra, hogy ezt ő fogja elvégezni. De hogy részt fog venni benne, a recenzens bizonyosnak tartja. Nos, mindezek következtében talán helyénvalóbb lett volna a bibliográfiát „részleges”-nek nevezni, válogatott helyett.

Hadd szóljak még röviden az egyes címszavakról. Alattuk általában két főcsoportban – Monográfiák, illetve Cikkek, tanulmányok –, ábécérendben követik egymást klasszikus szövegek s adott esetben a legfrissebb hírlapi cikkek. Ott, ahol sok tétel van egy-egy településről, tovább osztódik az anyag, várostörténetre, művelődési hagyományokra, a település jeles személyiségeiről szóló vagy tőlük származó közlemé-

nyekre. Többszerzős munkáknál, egy-egy fontosabb egyéni tanulmánykötetnél cím (s ezáltal rendszerint téma) szerint is fölsoroltnak az egyes írások is. Mindegy „plusz szolgáltatásként” több (nyilván a szerző által fontosabbnak ítélt) tételnél ott szerepelnek a vonatkozó munkák kiváltotta cikkeknek, hozzászólásoknak, a róluk írt kritikáknak az adatai; a tárgy szempontjából különösen fontos, elhunyt szerzőknél esetleg még a nekrológok is – a recenzens erre Baranyai Júlia nevével figyelt föl. Még kéz-, illetve gépirat is bekerült a bibliográfiába – ha hozzáférhető (volt) valamely tudományos intézetben. (Így utal Mák egy a Gyurcsány-kormány megszüntette Teleki László Alapítványnál őrzött, Drávaszöggel kapcsolatos kéziratcsoportra – nem tudom, mi lett ennek a sorsa a kisebbségkutatás e talán legfontosabb magyarországi intézményének szétverése után – érdemes volna próbát tenni, sikerült-e itthon elpusztítani azt, ami a háborúból még megmaradt.) Sok olyan cikk is felvett a bibliográfiába, amelynek sem szerzője, sem címe alapján nem következtethetnénk a témájára, illetve a regionális kötődéseire.

A monumentális munkából így, az első átböngészés után – egy későbbi, teljesebb kiadásra is gondolva – két dolgot hiányol a recenzens. A terjedelmes névmutató mellé elkélt volna egy olyan helynévmutató, amely a kötetben szereplő összes névváltozatot tartalmazza, s hiányzik egy olyan részletes, kihajtható térkép, ahol minden név megtalálható, minden azonosítható. Nem lett volna hiábavaló a tényleg impozáns illusztrációk alatt föltüntetni a lelőhelyüket is. A munka nyilván folytatható, szerepét azonban így is be fogja tölteni. Annak, hogy ötven év múlva az Országos Széchényi Könyvtár szabadpolcáról levegyem ezt a könyvet, s ha valamely adat kapcsán újabb kérdések jutnak eszembe, kérdéseket tegyek föl az ideje jó részét szintén az említett objektumban töltő, újabb adatokra vadászó szerzőnek, legalább négy feltételből háromnak a fönnállására – hogy működjön és kutatókat fogadjon a könyvtár, továbbá hogy éljünk és tudományos munkát végezzünk még – ma kevés esélyt látok. A negyedik feltétellel kapcsolatban – amely persze csak az elsővel együtt állhatna fönn – nincs kétely bennem: Mák Ferenc munkája, ha lesz nemzeti könyvtárunk, ott fog állni a polcon, azok mellett a XIX. század második felében rendkívüli alaposággal összeállított, jó értelemben pozitivistá – mert az adatszerű pontosságot a tudományos „megoldással” nem összekeverő – kiadványoknak, amelyekhez mindig az elsők között nyúlunk, ha a múltra vagyunk kíváncsiak.